

Šefik Kurdić¹

REFORMISTI I NJIHOVA PERCEPCIJA SUNNETA

Sažetak

Evropski kolonijalizam je u posljednjih nekoliko stoljeća zamijenio, neutralizirao i minimizirao domaće političke, društvene, ekonomske, pravne, odgojne i obrazovne ustanove u muslimanskom svijetu i nedvojbeno postao izazov islamskoj vjeri i kulturi.

Upravo će ovo novonastalo stanje poroditi reformatore koji su težili da osiguraju islamsku osnovu za obrazovnu, pravnu i društvenu reformu radi revitalizacije uspavane i onemoćale muslimanske zajednice.

Za većinu ovih reformatora, renesansa muslimanske zajednice bila je prvi korak ka nacionalnoj nezavisnosti ili oslobođenju od omraženog jarma kolonijalizma i korak ka obnavljanju muslimanske moći i snage, jer su nepokolebljivo vjerovali da je islam izvor snage i jedinstva.

Od brojnih reformatorskih pokreta nastalih u muslimanskom svijetu, ovaj tekst aktualizira tri veoma brojna i značajna: pokret Muhammada b. 'Abdulwahhaba, senusijski i pokret Muslimanska braća, čiji utjecaj se osjeća i danas u mnogim dijelovima svijeta. Ovaj tekst posebno tretira njihov odnos spram sunneta, drugog izvora šrijatskog prava.

Ključne riječi: Selefije / Senusije / Muslimanska braća / Muhammad b. Abdulwahhab / Ali as-Sanusi / Hasan al-Banna.

1. UVOD

Preobražaj u Evropi pojavom renesanse u kulturi i reformacije u religiji, indirektno je odredio položaj i ulogu islama unutar modernog islamskog svijeta, te direktno utjecao na ponašanje islamskog svijeta u međunarodnim odnosima. Tako već

¹ Vanredni profesor, Islamski pedagoški fakultet Univerziteta u Zenici, sefikkurdic@bih.net.ba

od XV stoljeća započinju evropska kolonijalna osvajanja koja će biti, kako će se pokazati, najteža i najduža kriza u historiji islama.

Teško je precizno objasniti zašto i kako je tako bogata i snažna islamska civilizacija u kratkom vremenu posrnula pred naletom evropske ekonomske, političke i kulturne hegemonije. Da li se zastoj islamskog civilizacijskog proseca u modernom dobu može objasniti revolucionarnim preobražajem u Evropi ili se on javlja kao posljedica historijskog poremećaja unutar samog islamskog svijeta kojeg su promjene u Evropi samo pojačale? Da li su korijeni islamske dekadence u temeljnim izvorima islama ili su se oni pojavili kao posljedica napuštanja tih izvora?

Očito je da se islamski svijet neminovno suočio s pitanjem kontinuiteta islamske civilizacije u modernom dobu. Odgovor na to pitanje nije bio jednostavan kao što nije bila jednostavna situacija u kojoj se islamski svijet našao. Dileme su bile očite: da li početi sve iznova na modelu prvotnog islamskog iskustva; da li neke tekovine islamskog historijskog iskustva sačuvati, neke modificirati, a neke potpuno napustiti i da li se potpuno odreći tradicionalnih modela i usvojiti moderne obrasce uređenja islamskog društva? Prirodno je očekivati da su se na ovakva različita pitanja nudili i različiti odgovori. Jedan od njih je bio i reformizam.

Pod islamskim reformizmom ovdje se misli na metodu revitalizacije islamske misli i prakse koja se više temelji na fundamentalnim izvorima islama negoli na inspiraciji modernog doba što karakterizira islamski modernizam. Drugim riječima, opravdanost islamske reforme (*al-islah*) ili obnove (*at-tagdid*), pobornici reformizma su nalazili u samim izvorima islama, Kur'anu i Sunnetu, jer jedino vraćanjem tim izvorima osiguralo bi se ozdravljenje bolesnog stanja u islamskom svijetu a time spriječila i vanjska dominacija. To vraćanje temeljnim izvorima islama podrazumijeva nužnost oživljavanja originalnog tumačenja islamskog učenja (*al-igtihad*), nasuprot imitaciji tradicionalnih rješenja (*at-taqlid*) koja talogom duge historije zamagljuje autentičnost islama i izgradnju islamskog društva na provjerenim temeljima islamske samobitnosti.

Osnovni cilj ranog islamskog reformizma bio je obnova izvornog islamskog duha nasuprot popularnog islama, koji je gušio taj duh što je bila i pretpostavka za odbranu od nadolazećeg neislamskog evropskog svjetonazora. Uzrok krize je, dakle, nađen u neadekvatnom razumijevanju i primjeni izvornog islamskog civilizacijskog plana, pa je stoga formula za njezino prevladavanje

otkrivena u ponovnom ozbiljnom i neposrednom čitanju tog izvornog plana.

Islamski reformistički pokreti nastoje da se na temelju specifične i vlastite interpretacije fundamenata islama legitimira sopstvena socijalna, politička i idejna pozicija. Ovi pokreti insistiraju na tome da se islam očisti od svih interpretativnih, čak i teoloških natruha i da učenje Kur'ana i Predanje (*as-Sunna*) budu temelj na kome treba da se urede odnosi u društvu.

Većina njih se poziva na dvojicu islamskih velikana Al-Gazalija (umro 1111.god.) i Ibn Taimiyya (umro 1327.), koji nisu bili socijalni reformatori, ali su zato bili izrazito veliki filozofi i teolozi, čiji je angažman bio usmjeren ka pročišćenju islamskog učenja u cjelini, prvenstveno od primitivnih paganskih praksi koje su se infiltrirale u islam, zatim pročišćenju od brojnih mističkih utjecaja te, konačno, brojnih helenistički inspiriranih filozofijskih objašnjenja osnovnih kategorija islamskog vjerovanja. Ova dvojica islamskih velikana itekako su utjecali na pripadnike Muhammad b. 'Abdulwahhabovog pokreta i *senusije* a nešto kasnije i na *Muslimansku braću*.

Iako postoje brojne razlike od jednog do drugog reformističkog pokreta, ipak su one najmanje u odnosu na identifikaciju samih fundamenata, prema kojima, po njihovom mišljenju, treba graditi savremene unutrašnje, ali i međunarodne odnose. Svi se oni slažu da su ti fundamenti prvenstveno Kur'an i sunnet i tu nema nikakve dvojbe, dok o drugim izvorima islama (analogija, konsenzus, vlastito mišljenje) postoje neke bitnije razlike. Prema tome, nastanak raznih struja unutar islamskih reformističkih pokreta nije izazvan razlikama u identifikaciji samih osnova, već u interpretaciji i modelu primjene tako shvaćenih osnova.

Zajednička karakteristika svih ovih reformističkih pokreta je povratak izvornim principima i stavovima islama. Ono od čega polaze svi islamski reformisti jesu Al-Gazalijeve i Ibn Taimiyyine teze da je vremenom došlo do izvitoperivanja izvornih načela i prakse islama, te da je jedini lijek povratak islamu prvih generacija islama. U tako shvaćenom islamu traži se okvir za sve vrste reformi.

2. MUHAMMED B. ABDULWEHHAB²

Prvi moderni, odnosno, novovjekovni reformistički pokret u islamu (pokret Muhammada b. 'Abdulwahhaba) bio je snažno nadahnut borbom protiv strane dominacije, prvo protiv Osmanlija a potom protiv evropskih kolonijalista.

Njegov cilj je bio pročistiti islam od svih neislamskih natruha koje su se postepeno infiltrirale u nekoliko posljednjih stoljeća i iz društva iskorijeniti sve što je devalviralo vjeru.

Mnogi kritičari Muhammada b. Abdulwahhaba optužiše pokret i pripisaše mu epitet *nazadan*, što je, prema M. M. Sharifu, sasvim neutemeljena optužba. On je, po njegovom mišljenju, pokušao očistiti muslimanski život od svih novotarija objavivši im *sveti rat* izražavajući više jedno racionalističko nezadovoljstvo otrcanim palimpsestom kultova, nego destruirajući stvarnost koju je imao pred sobom. S pravom je vjerovao da je promjena u živoj civilizaciji nužna, ali da treba biti organska, i da treba doći kao odgovor na stvarne potrebe društva. On je odbacivao samo ono što je neislamsko, a spremno je prihvatao sve ono što se dade inkorporirati u strukturu islama.

Pokret Muhammada b. Abdulwahhaba, kako primjećuje M. M. Sharif, nije, dakle, retrogradan i konzervativan. Tačnije bi bilo kazati da nije svakome bilo lahko odbaciti oslanjanje na drugorazredne formule i sterilne konvencije i odlučiti se na povratak stvarnom islamu kao čvrstome temelju za bilo koji novi oblik mišljenja i djelovanja. (Sharif, 1990: 2/430).

U sklopu tih korjenitih promjena koje su imale uslijediti, Ibn Abdulwahhab odlučio je poraditi i na obrazovanju masa: svaka oaza dobila je vlastiti mekteb a učitelji su bili poslani svim beduinskim plemenima.

Iako je bio sljedbenik hanbelijske pravne škole, on nije kruto slijedio taj pravac. On kaže: *Imam Ibn Qayyim i njegov slavni*

² Muhammed b. Abdulwehhab rođen je 1111/1700. god. u Nedždu, srcu Arabijske pustinje. Studirao je u Medini, putovao u Perziju i napokon se nastanio u rodnom mjestu. Već zarana je pokazivao sklonost ka učenju i vjeri, pa je zarana stekao i ugled zbog svoje učenosti i pobožnosti. Istinska ljubav prema Kur'anu i sunnetu navela ga je da uloži sve svoje snage kako bi vratio ljude davnoj slavi islama. Putovao je Arabijom i angažirano djelovao na ljude. Međutim, nakon izvjesnog vremena postade mu jasno da prosto uvjerenje bez političke moći može imati učinka u pojedinačnom slučaju, ali ostaje bez trajnijeg odjeka ako ne uživa podršku političke snage. U tome ga je svrsrдно pomagao Sa'ud.

učitelj Ibn Taimiyyaa bili su pravovjerne vođe u skladu sa sunnijskom školom mišljenja, ali njihove spise, iako drage mome srcu, ne slijedim kruto, slijepo i vazda! (Sharif, 1990: 2/430-431).

Prva promjena koja je bila vidljiva u društvu bilo je nastojanje da se sredi i reformira šerijatsko pravo – *fiqh*. Nekadašnja jednostavnost i razumljivost Šerijata pokopana je u tvrdavi subjektivnih izvedbi nastalih prethodnih godina. Dedukcije, iako valjane, nisu mogle vrijediti za sva vremena. Novi problemi tražili su i nova rješenja, tako su se razvojem kritičkoga stava, koji je po sebi bio izravnim rezultatom islamskoga preporoda, vrata *igtihada* zapečaćena šest stotina godina, ponovo otvorila.

Posljedica ovakvog kritičkog stava bila je u narodu sve veća popularnost komentatora hadisa, kao što su Darakutni, Nawawi, Zahabi, Ibn Hagar, Šawkani i dr. Njihova djela privukla su pozornost učenjaka koji su se dali na proučavanje Kur'ana i sunneta. Naglasak je tako premješten sa *fiqha* i logike na studij dvaju glavnih izvora islamskog učenja.

Imajući u vidu izloženo, stiče se dojam da je ovaj Imam imao veliki utjecaj na znatan broj islamskih mislilaca XVIII, XIX i XX stoljeća. Dovoljno je istaći samo to da su pod njegovim utjecajem bili i mislioci kao što su Afgani, Abduhu, Rašid Rida, Sanusi i dr., a i danas se javlja sve više učenjaka islamskog svijeta, kao i zapadnih teoretičara, koji ozbiljno proučavaju njegovo djelo, rad i misao. (As-Salman, 1988).

Njihovo insistiranje na pravu *igtihada* i njihovo osuđivanje slijepog slijedenja djelovalo je kao velika oslobađajuća snaga, i usprkos snažnom suprotstavljanju koje je protiv njih postojalo u ranim fazama i na političkom i na religioznom planu, taj je njihov stav utjecao na tok daljeg razvoja islama više negoli ijedan drugi faktor.

Značajno je primijetiti da je najvažniji aspekt ovog pokreta bio njegova prirodna motivacija: bila je to žestoka reakcija na moralnu degradaciju u koju je Zajednica tokom stoljeća postepeno padala, dok je narodski misticizam i asketizam za to vrijeme postao prevladavajući faktor. (Fazlur Rahman, 2005: 355-363)

Odnos Muhammada b. Abdulwahhaba i njegovog pokreta prema sunnetu

Ovo je pokret koji u svom učenju insistira na očuvanju islamskog učenja o monoteizmu (*at-tawhid*) suprotstavljajući se

svim inovacijama i novotarijama (*al-bid'a*) u muslimanskoj praksi i učenju, što je itekako uočljivo ukoliko se pogledaju samo naslovi knjiga koje su štampane i distribuirane. Za sebe kažu da teže povratku Kur'anu, sunnetu i praksi prve generacije muslimana.

Pozivaju na striktno slijeđenje Sunneta i to onako kako ga je razumjela i primijenila prva generacija muslimana (*as-salaf as-salih*). Oni čak ne priznaju ni sve islamske učenjake iz te prve generacije, već se fokusiraju samo na određene skupine islamskih učenjaka (*Ahlu-l-hadis*) koji zadovoljavaju njihove kriterije u dosljednom slijeđenju prakse Allahovog Poslanika, s.a.w.s.

Vidljivo je da se najčešće pozivaju na klasike Ahlu hadiske škole, poput Al-Hatiba al-Bagdadija, poznatog hafiza hadisa (umro 463.g.po H), koji potertava:

A kada bi sljedbenik logike radio s onim što mu koristi od nauke i kad bi tražio sunnet Poslanika (s.a.w.s.), našao bi ono što bi mu bilo dovoljno bez ičega drugog, zato što sunnet (hadis) obuhvata spoznaju osnova tawhida i objašnjenje onoga što je došlo u obliku obećanja i prijetnje. (Fazlur Rahman, 2005: 355-363).

Ističući učenjake ovakvog diskursa on kaže: *Allah Uzvišeni je sljedbenike hadisa učinio osloncem Svoga Šerijata i On s njima uništava svaku drsku novotariju; oni su Allahovi predstavnici među Njegovim stvorenjima i oni su posrednici između Muhammada, s.a.w.s. i njegovog ummeta; i oni su mugtehidi u očuvanju Poslanikovog govora; njihovo svjetlo zrači, njihov ugled i važnost su besprijekorni, a svaka stranka koja ide za svojom požudom dotjeruje svoj stav koji želi nametnuti, osim sljedbenika hadisa; njima je Kur'an izvor i oslonac, sunnet im je nepobitan dokaz a Poslanik, s.a.w.s. je njihova stranka...* (Al-Bagdadi: 1971: 7-8.; Zejno, 15. i Jusić, 2005: 14).

Navedimo samo još neke detalje iz knjige *Šarafu ashab al-hadis* Al-Hatiba al-Bagdadija pa ćemo vidjeti koliko je ona, između ostalog, utjecala na ovakve stavove ovoga pokreta.

Sufian as-Sawri (umro 161. god. po H.) kaže: *Vjera je, uistinu, utemeljena na sunnetu a ne na mišljenjima!* (Al-Bagdadi, 1971: 6).

Yazid b. Zuraj'a (umro 182.god.po H.) kaže: *Racionalisti su neprijatelji sunneta!* (Al-Bagdadi, 1971: 7).

'Ali b. al-Madini (umro 234.), tumačeći hadis Vjerovjesnika, s.a.v.s.: *Konstantno će biti jedna grupa moga ummeta koji će biti na istini i kojima neće nimalo naškoditi oni koji im oponiraju!*

zaključio je: *To su Ahl al-hadis – sljedbenici hadisa!* (Al-Bagdadi, 1971: 10)

Isti stav, tj. da su *Ashab al-hadis* (oni koji baštine i striktno slijede hadis) grupa koja će stalno biti na braniku istine, navode, kako bilježi Al-Hatib, i drugi islamski velikani, poput 'Abdullaha b. al-Mubaraka (umro 181.); Yazida b. Haruna (umro 206.); Ahmada b. Sinana (umro 256.), Imama al-Buharija (umro 256.) i dr. (Al-Bagdadi, 1971: 25-27).

Prenosi se od Ahmada b. Hanbala (umro 241.), da je tumačeći riječi Allahovog Poslanika, s.a.w.s: *Moj ummet će se podijeliti na sedamdeset i nekoliko grupacija! Sve će grupacije – izuzev jedne - nastradati u džehennemskoj vatri!*, konstatira: *Ako spašena grupa nisu pripadnici i sljedbenici hadisa, ja ne znam koji bi drugi bili?!* (Al-Bagdadi, 1971: 25).

'Abdullah b. al-Mubarak je rekao: *Sened (niz prenosilaca) je vjera. Da nije seneda, onda bi rekao ko bi htio što bi htio!* (Al-Bagdadi, 1971: 41).

Sufian kaže: *Meleki su čuvari nebesa a sljedbenici hadisa čuvari Zemlje!* (Al-Bagdadi, 1971: 44).

Abu Zayd al-Faqih (umro 262.) u stihu kaže:

*Svaki govor je neka vrsta nevjerstva,
Osim Kur'ana, hadisa i fiqha u vjeri,
A znanje koje ne slijedi sa „haddesena“,³
Sa šejtanskim došaptavanjem se mjeri!*

(Al-Bagdadi, 1971: 79).

Ovakvi i slični citati, kojih je prepuna ova knjiga Al-Hatiba al-Bagdadija, ali i brojni drugi klasični izvori o vrlinama i kvalitetima ahluhadiske škole, ohrabrilo je sljedbenike seleftističke škole da se osjećaju odabranijim nad ostalim muslimanima.

U stvari, u klasičnoj islamskoj misli postoje dva glavna pristupa islamskoj tradiciji: jedan, koji se ograničava na doslovno shvatanje teksta i sa što manje racionalnih dokaza, poređenja i predodžbi – poznat kao *Ahl al-hadis*; i drugi: koji teži traganju za smislom i mudrošću izrečenih riječi dajući priliku zdravom razumu da ih razumijeva i nerijetko iznalazi analogna rješenja – poznat kao *Ahl al-fikh*. (Al-Gazali, 1996).

³ *Haddesena*, znači: *prenio nam je, kazivao nam je, pripovijedao nam je*. Ove riječi upućuju na niz prenosilaca i obavezu da je svaki prenosilac neke vijesti, prethodnu čuo lično od prethodnog prenosioca ili učitelja, čime se neutralizira neutemeljen govor ili informacija.

Pored najznačajnijih i najpoznatijih djela Muhammada b. Abdulwahhaba: *Kitab at-tawhid*; *Kitabu kašf aš-šubuhāt* i *Kitabu tafsīr al-Kur'an*, može se reći da je napisao zapažena djela i iz područja hadisa ili djela u kojima dominiraju hadisi, čime je samo potvrdio naprijed izrečene konstatacije o njegovom pokušaju vraćanja na prve izvore islama:

- *Zbirka hadisa* u kojoj je uvrstio 4.600 hadisa, počevši sa poglavljem o čistoći a završivši zbirku sa poglavljem o medicini. Za svaki hadis je naveo izvor odakle ga je preuzeo a za većinu hadisa je naveo ocjenu hadiskih stručnjaka o njihovoj autentičnosti;
- *Zbirka hadisa o smutnjama i anarhiji*. U ovoj zbirci je spomenuo 200 hadisa;
- *Kitabu fadl al-islam*, djelo koje sadrži dvanaest poglavlja, u kojem, pored ajeta, navodi i 48 hadisa sa njihovim izvorima;
- *Kitabu usul al-iman*, djelo koje je podijelio na dvanaest poglavlja i koje sadrži 142 hadisa;
- *Kitab al-kabair*, djelo koje je podijelio na 125 poglavlja i u njemu je citirao 258 hadisa;
- *Kitabu fadl al-Kur'an*, djelo koje, pored ajeta, sadrži i 58 hadisa o vrijednosti učenja i poučavanja Kur'anu.

Pripadnici Ibn Abdulwahhabovog pokreta u razumijevanju hadisa koriste se, kako navode, djelima istaknutih komentatora hadiskih zbirki i velikih hafiza hadisa, kao što su Asqalanijev i Qastalanijev komentar Buharijine zbirke hadisa, Nawawijev komentar Muslimove zbirke hadisa i Munawijev komentar As-Suyutijevog *Al-Gami' as-sagira*. Posebno su zainteresirani, kako navode, za hadiske zbirke a posebno šest najpoznatijih hadiskih zbirki. (El-'Akl, 2007: 103)

Reformistički pokret Muhammada b. Abdulwahhaba poziva na potvrdu *tawhida*, a negaciju *širka*, zahtijevajući da se svetost i obožavanje svede samo na Allaha Uzvišenog.

Pod značenjem svetosti i obožavanja podrazumijeva se svaki smisao, koji se zasniva na poštovanju, pa čak ako počiva i na prijateljstvu i običaju: podizanje grobova, redovna posjećivanja istih i ponizno stajanja pored njih, nisu samo prolazi kroz koje čovjek prolazi do idolopoklonstva, nego predstavljaju samo idolopoklonstvo. Oni ove stavove temelje na Vjerovjesnikovim, s.a.w.s., zabranama klanja kurbana kod kabura, izdizanje kabura

iznad zemlje, podizanju nadgrobnih spomenika, pisanju, građenju, sjedenju, klanjanju i paljenju svijeća na njima. Oni to temelje na autentičnim Vjerovjesnikovim, s.a.w.s. predanjima.

3. SENUSIJE⁴

Druga polovina XII/XIX stoljeća bila je razdoblje mrtvila, kada je Osmansko carstvo počelo i duhovno i politički stagnirati. Na duhovnom planu osobito se osjećala potreba za obnovom vjere koja je bila izvor inspiracije i temelj islamsko-arapskog carstva od I/VII do VII/XIII stoljeća. Izvornost i čistota islama u kasnijem periodu je sasvim izgubljena, a zloupotreba njegovih rituala rasla je iz dana u dan – tako da se osjećala nasušna potreba za jednom korjenitom reformom. A kada je počeo gubiti povjerenje osmanski sultan – koji je bio halifa islama i stoga, de facto, vladar triju svetih gradova islama – opozicija poče glavu dizati.

Zbog svih ovih razloga utemeljen je red senusija. Nastanak ovog reda u vezi je s pojavom drugih pokreta preporoda u islamu XIII/XIX stoljeća, pa, otuda, nije moguće – niti je uputno – raspravljati o nastanku i utjecaju ovog reda ne uzevši u obzir događaje koji su mu prethodili.

Njegov nastanak, zapravo, je reakcija kako na duhovnu dezintegraciju tako i na spoljnu političku opasnost za samo postojanje islama. Njegov cilj je, kako napominje M. M. Sharif, bio trostruk: 1. djelovati na ponovnom uspostavljanju izvorne čistoće islama i napretka islamskog društva; 2. raditi na solidarnosti i jedinstvu muslimanskih zemalja i preporučiti *islamsku zajednicu* i 3. boriti se protiv sve većega prodora evropskog imperijalizma. (Sharif, 1990: 2/437).

Studirajući u Alžiru, Maroku i Egiptu, As-Sanusi je nesmetano mogao proučiti stanje stvari u koje su bili zapali muslimani u Sjevernoj Africi. Kompariranje slavne prošlosti

⁴ Osnivač reda senusija, Sejjid Muhammed b. 'Ali es-Senusi, poznat kao *Veliki Sanusi*, rođen je 1202/1787. u selu al-Wasita, u blizini Mustaganama u Alžiru.

Velikog Senusiju naslijedio je 1859. god. njegov najstariji sin, Sejjid Muhammed el-Mehdi.

Treći veliki vođa ovog pokreta bio je Ahmed eš-Šerif es-Senusi, koji se istakao po da'wetskim aktivnostima i vanredno aktivnom džihadu protiv Italijana.

Od velikih vođa i trudbenika ovog pokreta treba spomenuti emira Muhammeda Idrisa es-Senusija i nezaobilaznog i neustašivog šejha Omera el-Muhtara.

muslimana sa stanjem stvari u njegovo vrijeme, s jedne strane, i tadašnja opća materijalna i duhovna degeneracija, s druge, nisu mu odlazile s uma. U pokušaju da otkrije uzrok nazatka i da mu nađe lijeka, on je zaključio da samo obnavljanje izvorne čistoće islama i jedinstvo muslimanskog svijeta može biti temeljem budućnosti. Ovo je definirao kao misiju svoga života!

Faktori koji su okruživali osnivače senusijskog pokreta u prvoj polovini XIX stoljeća, isti su oni koji su okupirali i Ibn Taimiyyu u XIV stoljeću, kao i oni u vrijeme Muhammada b. Abdulwahhaba, u drugoj polovini XIX stoljeća jer se osjećalo da je uzrok slabosti muslimana u pocijepanosti i frakcionaštvu, pogreškama u islamskom usmjeravanju i općoj slabosti islamske vlasti, kao što je bio slučaj u Bagdadu za vrijeme Ibn Taimiyye, u Istanbulu u vrijeme Muhammada b. Abdulwahhaba i Muhammada b. 'Alija as-Sanusija.

Iako su ova trojica bila pod utjecajem istih faktora, oni se ipak razlikuju po izabranim putevima kojim su svaki od njih išli u ostvarivanju svog cilja. Tako je Ibn Taimiyya bio oštar i strog u zahtjevu ostvarivanja svojih ideja i želio je da ih što prije realizira, pa se protivio svima i napadao ih boreći se protiv njih i njihove mlakosti. Zbog toga je s pravom ili nepravedno bivao napadan i optuživan za skretanje pozicija islamskog društva na onaj isti način na koji je i on sam optuživao svoje protivnike.

Značajno je napomenuti da senusijski pokret nije bio nacionalistički pokret, vezan za samo jedan određeni narod, nego opći vjerski pokret: u Burqi, Tripoliju, Tunisu, Maroku, Egiptu, Higazu, Sudanu, Zapadnoj i Srednjoj Africi.

To nije bio pokret koji poziva samo na ibadet, već pokret koji poziva na aktivnost u svim segmentima života, podučavajući svoje pripadnike upotrebi oružja, gađanju i odbrani domovine. To je bio pokret koji je izričito tražio vraćanje na fundamentalne izvore islama Kur'an i sunnet, ali da slobodno donosi rješenje na osnovu ova dva izvora, vjerujući u metodu ubjeđivanja i logičkog zaključivanja, bez upotrebe sile, surovosti i nasilja. As-Sanusi je radio na očuvanju Osmanskog hilafeta i suprotstavljao se akciji zapadnih saveznika i kolonijalista.

Treba potcrtati, da suprotno pokretu Muhammada b. Abdulwahhaba, koji se s velikom dozom mržnje prema Osmanskom hilafetu oružanom borbom borio protiv njih, senusije su imale jedan sasvim drugi odnos prema njima. As-Sanusi nije težio hilafetskoj stolici, nego je smatrao da je stabilnost Osmanskog

hilafeta nužna u vrijeme kada su se povećali evropski napadi protiv islamskog svijeta i Osmanskog hilafeta, posebno nakon francuske okupacije Alžira.

Može se slobodno konstatirati da je ovaj pokret odigrao pozitivnu ulogu u otporu prema zapadnom kolonijalizmu i vrlo značajnu ulogu u osnivanju moderne libijske države.

Odnos senusija prema Sunnetu

Analizirajući djela As-Sanusija itekako je primijetno tretiranje brojnih hadisa u njima, gdje se eksplicite primjećuje njegov poseban respekt prema ovom nezaobilaznom izvoru islamskog zakonodavstva.

Njegovo transformiranje muslimana teklo je kroz oslanjanje na ispravno islamsko vjerovanje (*'aqidu*) Ahl as-Sunna wa al-gama'a. U tom pogledu njegovi sljedbenici su bili obavezni prostudirati u svom odgoju i obrazovanju, pored ostalih djela iz ove oblasti, *Risala Abu Zaida al-Qairawanija*.

Ni jedan pripadnik pokreta nije ništa činio dok ne bi savladao fikhske propise i to bi činili na temeljima četiri mezheba priznatih velikih imama, sa posebnim osvrtom na pravac Imama Malika.

Pored ove *Risale*, akadiskog i fikhskog usmjerenja, njegovi pripadnici su odgajani na tri značajna hadiska djela:

- *Sahih al-Buhari*,
- *Al-Muwatta'* Imama Malika, i
- *Bulug al-maram* Ibn Hagara al-'Asqalanija. (As-Sallabi, 2006: 98-102).

Nakon iščitavanja ovih djela, radilo se na čišćenju duša, usvršavanja moralnih osobina, čuvanju jezika i provjeravanju namjera. To su realizirali preko dijeljenja hrane i pomaganja siromašnih, čuvanju od harama, podsticanju na činjenje dobrih djela, dijeljenjem sadake, učenjem dova i zikra i permanentnim slušanjem i analiziranjem hadisa koji podstiču na dobro i obećavaju za to nagradu i koji govore o zastrašujućim kaznama za činjenje onih djela koja su islamom zabranjena.

As-Sanusi je posebno potcrtavao svakodnevno iščitavanje ove vrste hadisa, za koju je vjerovao, da je najbolji i najdjelotvorniji mehanizam čišćenja duša i transformiranja čovjeka. (As-Sallabi, 2006: 108).

4. MUSLIMANSKA BRAĆA⁵

Bez obzira na njegovo definiranje, od strane nekih autora, kao revivalističkog, fundamentalističkog, selefističkog, tradicionalističkog, konzervativnog, pa čak i terorističkog, mora se priznati da je njegov doprinos afirmaciji islama i islamskih vrednota, ponovnom vraćanju samopouzdanja i samopoštovanja muslimana, ogroman i neosporan. Zanimljivo je pogledati diskutabilne navode Cyrila Glassea da *Muslimanska braća* svoj cilj: formiranje islamske države, *teže ostvariti putem nasilja i terorizma!* (Glasse, 2006: 416.) Međutim, ovaj pokret predstavlja, kako lijepo definiraju neki autori, *sinonim za savremena islamistička gibanja u muslimanskom svijetu. Oni su neka vrsta idejnih nasljednika onih velikih misaonih tokova muslimanskog svijeta s kraja XIX i s početkom XX stoljeća.* (Hafizović, 2002: 145).

Muslimanska braća ili *Al-Ihwan al-muslimun* organizacija je internacionalnog tipa, koja se razvija sa namjerom da obuhvati sve one koji rade na islamskom polju u svim dijelovima ovoga svijeta. Oslanja se u realizaciji svoga cilja na dostavljanje islamskog poziva shodno vremenu u kojem živimo. To podrazumijeva oponiranje imperijalizmu u svakom obliku, napadajući njegove temelje, ideje, filozofije – bilo istočne ili zapadne – sve dok se Ummet ne vrati svom izvornom i nezavisnom identitetu.

Od prvog dana svog osnivanja, ovaj islamski pokret teži da očisti islam od taloga novotarija i izmišljotina, te da ga ljudima ponudi u jasnoj i čistoj formi, dostojnoj njegove veličine, čistote i ljepote.

Ulogu i zadaću *Muslimanske braće* najilustrativnije je definirao njihov osnivač šehid Hasan al-Banna. On kaže: *Naša zadaća u globalu je da stanemo na put nabujalim poplavama materijalističke civilizacije, civilizacije uživanja, strasti i slasti, koje su islamske narode udaljile daleko od vođstva Allahovog Poslanika, s.a.v.s. i upute Kur'ana, lišavajući ih svjetlosti Upute i usporavajući njihov progres stotinama godina. Mi treba da se*

⁵ Ovaj pokret, čiji je utemeljitelj Hasan al-Banna (1906-1949), nastao je i razvio se u Egiptu u prvoj polovini XX stoljeća. Po mnogima, to je najveći islamski pokret u savremenom dobu koji je udario snažan pečat i ostavio značajan trag u stvarnosti muslimanskog svijeta u XX stoljeću, ne samo u Egiptu i arapskom svijetu, nego i u mnogim drugim muslimanskim područjima, kao što su Indija, Indonezija, Pakistan, Filipini i dr.

oduprijemo toj poplavi sve dok se ona ne povuče sa naših prostora i dok naš narod ne bude zaštićen od njihovog zla. (Jeken, 63).

Hasan al-Banna, dalje, potcrtava: *Mi nismo politička stranka, iako je politika koja je zasnovana na pravilima islama srž naše ideje. Mi nismo dobrotvorno društvo, iako radimo na dobrotvornim projektima. Mi nismo sportsko udruženje, iako je trening duše i tijela naš izuzetno bitan metod. Mi nismo ni jedna od tih formacija, jer su one sve produkt lokalnih, ograničenih i prolaznih ciljeva, a njihovo osnivanje diktira samo puka želja za dobivanjem titula i položaja.*

*Mi smo misao i uvjerenje, sistem i put, kojeg ne ograničava ni teritorij niti rasa. Naš Pokret ne poznaje geografske granice, a ni naše djelovanje neće prestati sve do Sudnjega dana, jer se mi služimo sistemom Gospodara svjetova i metodom Njegovog Poslanika, s.a.v.s. Mi smo, ljudi (to kažem, ne hvaleći se), sljedbenici ashaba Allahovog Poslanika, s.a.v.s. Mi nosimo i dižemo zastavu onako kako su je oni nosili i podizali. Širimo je onako kako su je oni širili. Čuvamo Kur'an kao što su ga oni čuvali. Radosno nosimo vijesti kao što su ih oni nosili – sve to iz milosti prema svjetovima, kao što Allah kaže: **I vi ćete uskoro saznati njegovu poruku.** (Kur'an, Sa'd, 88).*

Hasan al-Banna (1906-1949), osnivač pokreta, snažnom je kritikom zapadnog imperijalizma i bolesti egipatskog društva, uspio zadobiti simpatije vjeri sklonim, ali i prozapadno, sekularno orijentiranim elitama.

Svoju kritiku muslimanskog društva, svoje reformističko naglašavanje pokreta i društveno-političkog aktivizma, Hasan al-Banna zasniva na primjeru i nastojanjima islamskih reformističkih pokreta iz XVIII stoljeća, kao što je pokret Muhammada b. 'Abdulwahhaba u Saudijskoj Arabiji i na djelovanju svojih islamskih modernističkih prethodnika iz XIX i XX stoljeća. Međutim, ono što je karakteristika ovog pokreta i njegovog utemeljitelja je u tome što se on nije povukao u prošlost, nego je ponudio, na zahtjeve modernog društva, islamske ideološke i organizacione odgovore.

On je prilagodio viziju i logiku revivalističke tradicije u islamu društveno-historijskim uvjetima muslimanskog društva XX stoljeća. Na vrlo realističan način definirao je islam nudeći njegovu modernu interpretaciju i reformulaciju, radi vjerske i društveno-političke zajednice. On je samosvjesno iznova primijenio islamske

izvore i vjerovanja reinterpetirajući ih u skladu s modernim okolnostima.

Kombinacija prošlosti i sadašnjosti izražena je ne samo njihovom reinterpetacijom islama nego i njihovom organizacijom i aktivnostima. U organizacionom smislu, *Muslimanska braća* su slijedili primjer Vjerovjesnika, s.a.w.s., na koga su se ugledali i pripadnici revivalističkih pokreta u XVII i XVIII stoljeću, u okupljanju vjernika posvećenih utemeljenju društava kojima vlada Allahov zakon. Trebalo je da oni budu prethodnica, prava zajednica unutar šire cjeline – dinamički nukleus istinske islamske reformacije ili revolucije, čiji je zadatak bio da društvo vrati na pravu stazu islama. Cilj je bio da se oformi nova generacija moderno obrazovanih ali islamski orijentiranih vođa, pripremljenih da zauzmu svoja mjesta u svim sektorima društva.

Značajno je napomenuti da *Muslimanska braća* imaju svoje ogranke i da djeluju u preko 70 država. (Prljača, 2006 i Jusić, 2005: 42).

Islamski ummet je polovinom XIV hidžretskog stoljeća bio kao sasušena i zamrla zemlja. Prije pojavljivanja *Muslimanske braće* srušen je hilafet, koji je bio posljednji aspekt jedinstva islamskog ummeta pod bajrakom islamskog vjerovanja (*al-aqida*). Islamska država je pocijepana i na najbrutalniji način podijeljena između kolonizatorskih kandži Britanaca, Francuza i dr. Čak je i Holandija koja broji svega nekoliko miliona stanovnika, vladala nad muslimanima u Indoneziji, kojih je tada bilo više od stotinu miliona!

Ovo je bio razlog nastanka reformističkog pokreta *Muslimanska braća*. Svako ko je proučavao ili pratio ovaj pokret ustanovio je da je to, na prvom mjestu, uzorna i uspješna škola istinskog islamskog odgoja i da je njen najvažniji ostvaren uspjeh, formiranje nove generacije muslimana koja pravilno razumijeva islam, koja u njega duboko vjeruje, primjenjuje ga na sebi i u svojoj porodici, angažira se na uzdizanju njegovih načela, primjenu njegovih vjerezakona i ujedinjenje islamskog ummeta. (Al-Qaradawi, 2003.)

Odnos Muslimanske braće prema sunnetu

Kao i prethodna dva reformatorska pokreta i *Muslimanska braća* u svojoj programskoj osnovi itekako potcrtavaju vraćanje na dva fundamentalna temelja islama: Kur'an i sunnet.

Iz koncipiranih dvadeset principa razumijevanja islama, kako ih je izložio Hasan el-Benna, eksplicite se manifestira odnos Muslimanske braće prema hadisu Allahovog Poslanika, s.a.w.s. U drugom principu se kaže: *Plemeniti Kur'an i časni sunnet su izvori za svakog muslimana u upoznavanju propisa islama. Kur'an se razumijeva u skladu sa pravilima arapskog jezika bez izmišljanja značenja i proizvoljne jezičke upotrebe. U razumijevanju časnog sunneta oslanjamo se na povjerljive ljude, odnosno, stručnjake u hadisu, koji su poznati po istinoljubivosti i pravednosti.* (Al-Banna, 1999: 6 i Džuma Emin, 2006: 51).

U šestom principu razumijevanja islama Hasan al-Banna kaže: *Od svakog pojedinca se uzima ili odbija njegov govor, osim od Poslanika, s.a.w.s. Sve što je došlo od prvih generacija, a u skladu je sa Kur'anom i sunnetom, mi to prihvatamo, u suprotnom Allahova Knjiga i sunnet Njegovog Poslanika, s.a.w.s., su preči da budu slijeđeni.* (Al-Banna, 1999: 7 i Džuma Emin, 2006: 117).

Njihov odnos prema sunnetu moguće je razaznati i na temelju rasprave Hasana el-Bennaa u vezi Allahovih lijepih imena i svojstava (*as-sifat*) Allaha Uzvišenog.

Kada govori o Allahovim imenima on tvrdi da se prenose pojedini hadisi u kojima se spominju određeni termini kao Allahova imena, a drugi faktori i njihova osnovna upotreba ukazuju na suprotno. To su, po njegovom mišljenju, prenesena a ne stvarna značenja, kao što je uobičajeno da se nešto zove drugim imenom zbog postojanja veze između njih dvoje.

Stvarni odnos Muslimanske braće prema sunnetu jasno je manifestiran u djelima velikih intelektualaca ovog pokreta. Dovoljno je spomenuti samo neke i oćutiti njihov odnos prema drugom izvoru islama: dr. Mustafa as-Siba'i,⁶ As-Sajjid Sabiq,⁷

⁶ Njegov odnos prema sunnetu najilustrativnije se manifestira kroz djelo: *As-Sunna wa makanatuha fi at-tašri' al-islami.*

⁷ Brojna su djela u kojima je ovaj islamski velikan afirmirao sunnet na najljepši način. Njegovo poznato djelo, koje je nedavno prevedeno i na naš jezik, *Fiqh as-sunna*, iz oblasti šerijatskog prava, utemeljeno je na autentičnom sunnetu.

Sa'id Hawwa,⁸ Abdulfattah Abu Gudda,⁹ Šayh Muhammad al-Gazali¹⁰ i dr. Jusuf al-Qaradawi.¹¹

5. ZAKLJUČAK

Na temelju svega izloženog dolazimo do zaključka da su sva tri navedena pokreta imala isti cilj: reformirati zamrlu islamsku misao i pokrenuti muslimanske mase iz letargije u koju su utonuli. Slabost muslimana, sveukupnu zaostalost i nestanak igtihada vidjeli su kao posljedicu za udaljavanje od Kur'ana i sunneta i njegovog autentičnog tumačenja. Kako se prva zajednica muslimana uzdigla zahvaljujući ovoj osobenosti, oni su smatrali da ni druge generacije muslimana ne mogu doći do toga bez ovog uvjeta: vraćanje na temeljnu nit koja povezuje sve segmente ljudskog života: *La ilahe illallah*, što bi, po njihovom mišljenju, značilo vraćanje cjelokupnog života čovječanstva Allahu Uzvišenom, tako da ljudi o svim pitanjima i segmentima života isključivo sude po Allahovoj Knjizi i sunnetu Njegovog Poslanika, s.a.v.s.

Svima je cilj bio isti! Međutim, metod realiziranja tog cilja je različit! Tako vidimo da Senusije itekako evoluiraju u svom hodu ka ovom cilju u odnosu na pokret Muhammada b. Abdulwahhaba, na koji su se dobrano oslanjali i od kojih su brojne ideje preuzeli. Njihov toleratniji odnos prema ljudima drugačijeg mišljenja i koncepta života učinio ih je bližim okruženju u kojem su živjeli. Također, njihov sasvim drugačiji stav prema osmanskoj vlasti u Sjevernoj Africi nije izazvao potreze koje je rezultirao stav

⁸ Autor značajnih djela u kojima afirmira sunnet Allahovog Poslanika, s.a.v.s. Posebno je to izraženo u djelima: *Al-Asas fi as-sunna wa fiqhiha – as-sira an-nabawiyya* i *Al-Asas fi as-sunna wa fiqhuha – al-'aqaid al-islamiyya*.

⁹ Napisao je, obradio i valorizirao preko 50 djela koji tretiraju hadis i hadiske znanosti i s pravom je nazvan *Šaiḥ al-muhaddisin / Učitelj muhaddisa*.

¹⁰ U svojim brojnim djelima jasno manifestira svoj odnos prema sunnetu Allahovog Poslanika, s.a.v.s. To se najbolje prepoznaje u njegovom izvanrednom djelu *As-Sunna an-nabawiyya bayne Ahl al-fiqhi wa Ahl al-hadisi*.

¹¹ Dr. Yusuf al-Qaradawi je jedan od najangažiranijih muslimanskih intelektualaca XX stoljeća. Autor je preko 80 djela iz raznih oblasti, od čega je gotovo 20 djela prevedeno na bosanski jezik.

Njegovo razumijevanje islama, a posebno Poslanikove, s.a.v.s., riječi, djela i prakse posebno je prepoznatljivo i izuzetno privlačno za sve koji čitaju i analiziraju njegova djela.

U djelu *Razumijevanje sunneta*, koje je prevedeno i na naš jezik, on aktualizira osnovna načela odnosa prema sunnetu, kako bi se, kako potcrtava, sačuvao od imputiranja lažova, krivog tumačenja fanatika i pogrešne interpretacije neznanica.

pripadnika Muhammada b. Abdulwahhaba, koji su tu vlast smatrali okupatorskom i protiv nje povelili rat! Možemo slobodno reći da je jedna duhovna i sufijjska komponenta koja je provejavala u njihovom učenju, učinila ovaj pokret tolerantnijim i prijemčljivijim!

Muslimanska braća, analizirajući ranije reformatorske pokrete, sačinili su sretnu sintezu njihovih pozitivnih metoda i dodali još neke momente koji su ovaj pokret učinili savremenim i pristupačnim ljudima, a posebno omladini i intelektualcima.

Muslimanska braća, iako nikada nisu imali državu koja je stajala iza njih, kao što je to imao pokret Muhammada b. Abdulwahhaba, pa i senusije, koji su bili idejni začetnici i realizatori moderne Libijske države, (As-Sallabi, 1998), ipak su svojom vitalnošću, intelektualnom snagom, mudrošću i zavidnom sintezom između tradicionalnoga i novoga, ne samo opstali, nego i danas igraju veoma važnu ulogu u islamskom svijetu. To se vidi i po tome što većina najvećih islamskih intelektualaca XX stoljeća pripada ili simpatizira ovaj pokret i njegove ideje!

To je sigurno i zbog toga što su u ovaj pokret ukomponirali, kako i sami navode: selefijsku da'wu, sunnetski pravac, sufijjsku suštinu, političku organizaciju, sportsko udruženje, naučno-kulturnu vezu, ekonomsku organizaciju i društvenu ideju. (Sadik Emin, 2005: 219-222)

LITERATURA

a) na arapskom:

- Al-Gazali, M., (1996) *As-Sunna an-nabawiyya bayna ahl al-fiqh wa ahl al-hadith*. Kairo: Dar aš-šuruq.
- Al-Bagdadi, H., (1971) *Šaraf ashab al-hadis*. Ankara: Ankara universitesi basimevi.
- Hawwa, S., (1989) *Al-Asas fi as-sunna wa fiqhiha – as-sira an-nabawiyya*. Kairo: Dar as-salam.
- Hawwa, S., (1989) *Al-Asas fi as-sunna wa fiqhuha – al-'aqaid al-islamiyya*. Kairo: Dar as-salam.
- As-Sallabi, dr. 'A. M., (1998) *Safhat min tarih Libiya al-islami*. 'Amman: Dar al-bayariq.
- As-Sallabi, dr. 'A. M., (2006) *Tarih al-haraka as-sanusiyya fi Afriqija*. Bairut: Dar al-ma'rifa.
- As-Salman, M. A., (1988) *Rašid Rida wa da'wa šaiḥ Muhammad b. 'Abdi-l-Wahhab*. Kuwait: Maktaba al-Ma'alla.

Sabiq, S. (1980) *Fiqh as-sunna*. Bairut: Dar al-fikr.

As-Siba'i, dr. M., (1985) *As-Sunna wa makanatuha fi at-tašri'i al-islami*. Bairut: Al-Maktab al-islami.

b) na bosanskom:

Al-'Akl, dr. N. A., (2007) *Islam, a ne vehabizam*, prijevod: mr. Muhamed Mehanović i Abdulvaris Ribo. Sarajevo.

El-Banna, H., (1999) *Poslanica o osnovnim smjernicama*. Sarajevo: Bemust.

Džuma, E. (2006) *Dvadeset principa razumijevanja islama*, prijevod: Temama Džerahović. N. Pazar: El-Kelimeh.

Emin, S., (2005) *Islamski poziv – šerijatska obaveza i društvena potreba*. Živinice: Selsebil.

Fazlur Rahman, (2005) *Islam*, prijevod: mr. Nedžad Grabus. Sarajevo: Tugra.

El-Gazali, M., (2005) *Brige i nada*. Konjic.

Glasse, C., (2006) *Enciklopedija islam.*, Sarajevo: Libris.

Hafizović, dr. R., (2002) *Muslimani u dijalogu s drugima i sa samim sobom*. Sarajevo: El-Kalem.

Jeken, F., *Šta znači moja pripadnost islamu*, bez izdavača, mjesta i godine izdanja.

Jusić, M., (2005) *Islamistički pokreti*. Zenica: Emanet d.o.o.

El-Karadavi, dr. J., (2003) *Islamski odgoj i škola Hasana el-Bennaa*, prijevod: dr. Sulejman Topoljak. Novi Pazar: El-Kelimeh.

El-Karadavi, dr. J., (2003) *Razumijevanje sunneta*, prijevod: Ahmet Alibašić. Sarajevo: Bemust.

Prljača, mr. M., (2006) *Pokret „Muslimanska braća“, - nastanak, početni oblici djelovanja i refleksije na BiH*. Sarajevo: El-Kalem.

Sharif, M. M., (1990) *Historija islamske filozofije*, preveo dr. Hasan Sušić. Zagreb: August Cesarec.

Zejno, M. Dž., *Put spašene zajednice*, prijevod: Husein Ebu Idris, biblioteka El-Kitab ve-s-sunneh.

REFORMERS AND THEIR PERCEPTION OF THE SUNNA

Šefik Kurdić, Ph.D.

Summary

In the last few centuries, European colonialism replaced, neutralized, and minimized local political, social, economic, legal, and educational institutions in the Muslim world, and thus it, undoubtedly, became a challenge for Islamic religion and culture.

Exactly this new state produced reformers who tried to insure an Islamic basis for educational, legal and social reform in order to revitalize dormant and declined Muslim community.

For most of those reformers renaissance of the Muslim community was the first step towards national independence or setting free from the despised oppression of colonialism, and a step towards renewing Muslim power and strength. They firmly believed that Islam is a source of strength and unity.

Out of numerous reformatory movements, this paper presents three very numerous and important ones: Muhammad's b. 'Abdulwahhaba Movement, Senusijski and Muslim Brethren Movement. Their influence is present in many parts of the world today. This paper especially analyses their relationship to the Sunna, the second source of the Sharia law.

Key words: selefije, senusije, Muslim Brethren, Muhammad b. Abdulwahhab, Ali as-Sanusi and Hasan al-Banna.

الإصلاحيون وموقفهم من السنة

الأستاذ الدكتور شفيق كرديتش

كلية التربية الإسلامية في جامعة زنيثسا

الخلاصة

الغزو الغربي في القرون الأخيرة أحجم أو قضى على كثير من المؤسسات الوطنية سواء الاجتماعية أو الاقتصادية أو القانونية أو التربوية التعليمية في العالم الإسلامي وأصبح تحديا كبيرا للإسلام والثقافة الإسلامية. وأنتجت الظروف الجديدة الإصلاحيين الذين حاولوا إصلاح التعليم والقانون والمجتمع على أسس إسلامية. وكان يرى الكثير من الإصلاحيين أن نهضة المجتمع المسلم أول خطوة في طريق الاستقلال والتخلص من أعباء الاستعمار، ثم خطوة مهمة في سبيل إعادة مجد العالم الإسلامي وقوته، لأنهم كانوا يعتقدون بأن الإسلام مصدر الوحدة والقوة.

وموضوع هذا البحث ثلاث حركات إصلاحية إسلامية من بين الحركات الكثيرة التي ظهرت في العالم الإسلامي: حركة محمد بن عبد الوهاب، الحركة السنوسية، وحركة الإخوان المسلمين. ويدرس هذا البحث بشكل خاص موقفهم من السنة النبوية كمصدر ثانٍ للشريعة الإسلامية.

المصطلحات الأساسية: السلفية، السنوسية، الإخوان المسلمون، محمد بن عبد الوهاب، علي السنوسي، حسن البنا.